

NEWS

OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN
SERIES OF SOCIAL AND HUMAN SCIENCES

ISSN 2224-5294

Volume 2, Number 306 (2016), 11 – 20

DEVOTION IN CHINESE SOURCES OF ORIGIN OF ANCIENT TURKIC TRIBES

Zh. Oshan

R. B. Suleimenov Institute of Oriental Studies CS MES RK, Almaty, Kazakhstan.
 E-mail: Zhan918@mail.ru

Key words: Xiongnu, Wusun, Kunmo, Ashina, tujue, xue-yanto, gaoche, qipshaq, totem, Bögu qan, Börte-Chino, Alan-Qowa.

Abstract. In this work, legends about the origin of ancient tribes inhabiting the Eurasian steppe, which were written in every age of ancient Chinese gen, are shown and analyzed. One of the legends in these Chinese data was occurred for the first time in Context belonging to Usun country. The next to be Lots of legends about the origin of Turkic-Mongol tribes in Eurasian steppes were continued for thousands of years. Several different types of information about ancient Turkic ancestors are given by Various Chinese historical works: individual tribe in the south of Sihay is other tribe of Hunnus; “general population” inhabiting Pingliang; the country of Sogo in north of Hunnus. Nevertheless, most of the contents of legends offered about their origin were described relating to blue wolf. In the legend about Usun in two books of “Shiji” and “Hanshu”, blue wolf grew Kunmo who was left in steppe; The book of “Weishu” showed that the ancestor of Gaoche tribe was blue wolf; In the book of “Zhoushu” blue wolf was described as the mother of Turks. During the Mongol era this legend was about escaping the bloody massacre of the neighboring country, being hiding in the mountain of Ergenekon, seed-descendant growing here and becoming a tribe, this legend was in the legend relating ancient Turks origin, the only man – Gaochan, who had been survived from neighbor country’s attack, fled to the mountain in the north, rejoined with she-wolf there, the legend about common generation from him became to Ashina tribes and was similar to the history of Ashina tribes in digestion of iron. Therefore, the base of the famous legend of Mongols was provided as the snatches of legend of ancient Turks that reached Mongolian age. Legends depending on the origin of Turkic-Mongol tribe are not limited by this, there are other contents about their origin like from wood, cow and a light.

ӘӘЖ94(574)02/08

КӨНЕ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫң ШЫГУ ТЕГІНЕ ҚАТЫСТЫ ҚЫТАЙ ДЕРЕКТЕМЕЛЕРІНДЕГІ АҢЫЗДАР

Ж. Ошан

ҚР БФМ ФК Р. Б. Сүлейменов атындағы Шығыстану институты, Алматы, Қазақстан

Түйін сөздер: Сюнну, усун, Ашына, туцзюэ, сюэ-янъто, теле, қыпшак, Куньмо, Бөгу хан, Бөрте-Чино, Алан-қоуа.

Анотация. Қытайдың әртүрлі тарихи шығармалары көне түркілердің арғы ата-бабаларын: Сихайдың оңтүстігінде жеке-дара ру болған сюньюлардың бөгде тайпасы; Пинлян жерін қоныстанған «құрама халық»; сюньюлердің солтүстігіндегі Сого елі деген бірнеше түрлі мәліметті қатар ұсынған. Соған қарамастан олардың шығу тегіне қатысты ұсынған аңыз мазмұны көбіне көк бөрімен байланысты баяндап отырған. Қытай деректеріндегі көшпенделердің көк бөрі тотеміне байланысты мазмұндарды біз алғаш рет Усун мемлекетіне қатысты парактардан кездестіреміз ері келесі жерде оның Еуразия даласындағы көптеген түркі-монгол тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыздарға арқау болып, мындаған жылға жалғасын тауып жатқанына күә боламыз.

Орталық Азия дала көшпендерінің шығу тегіне қатысты аңыздарға қытайлар біздің жыл санаудымыздан бірнеше ғасыр бұрын мән беріп, өздерінің реңми әулеттік тарихи шығармалары мазмұнынан орын бере бастаған. Осы орайда Еуразия көшпендері арасындағы көне тайпаларына қатысты аңызының ең көне нұсқасы Усунь мемлекетінің ханзадасына қатысты «Шыпци» («Тарихи жазбалар») және «Ханьшу» («Хань Патшалығын тарихы») атты кітаптарға жазылып, одан ері соңғы дәүірде жазылған тарихи еңбектердің қажетті мазмұны ретінде көшіріп жазылып отырған. Осы орайда тарихи шығармаларға арқа болған аңыздың ең көне нұсқасы ғұн дәүірінен бастау алып соңғылары монғол дәүірі карсаңына иек артады. Айтулы аңыз мазмұнында олардың өз тегін көк бөрімен байланыстыратын жағдай негізгі орында тұрады. Солай дегенмен өз тегін аң-құстармен, жан-жануарлармен, ағашпен, таумен немесе сумен, ғажайып нұрмен байланысты баяндаған тұстары да орын алып отырады. Төменде осындай аңыздардың мазмұнын бір тақырып аясында көрсетіп етуді жөн көріп отырмыз¹.

1. Усуньдерге қатысты бір аңыз:

Қытай тарихшысы Сымба Цянь өзінің әйгілі еңбегінің «Чжан Цяньнің өмірбаяны» деп аталатын тарауында Усунь еліне елшілік міндетпен барып қайтқан Чжан Цяньнің сөзінен сілтеме келтіріп:

«Мен сюннулардың елінде тұрған кезде Усунь елінің ханы Куньмо деп аталады деп естідім. Ол Куньмоның экесінің аты Нандоуми деген адам екен, Ұлы Юәчжи (*Да Юәчжи // Да Жүчжи – ауд.*) елімен қоныстас Циляншань тауы мен Дунъхуан арасында билік құрған шағын ел болған көрінеді. Сонымен, Ұлы Юәчжи елі Наньдоумидің еліне шабуыл жасап оны өлтіріп, жерін тартып альпты, [Усун] халқы босып сюнну еліне кетеді. Бұл тұста оның Куньмо есімді ұлы жаңа ғана дүниеге келген екен, елдің Буцзю есімді бегі Куньмоны алып қашып шығып, оны көк шалғын шептің арасына жасырып қойып өзі азық ізделп кетеді. Ол қайтып келген кезде оны құртқа қасқырдың емізіп тұрғанын және қарға-құзғының аузына ет тістеп әкеліп оны асырап бағып жүргенін көреді. Ол оны тәнір қорғаған киелі бала деп ойлады. Сонымен ол баланы алып сюнну еліне барады. Сюнну чаньюйі (*Тәңірқұты*) оны өте жақсы көріп, оған мейірбандық танытады, оны асырап, бағып, тәрбиелейді. [Куньмо] ержеткеннен кейін [Сюнну чаньюйі (*Тәңірқұт*)] оның экесінің ел-жұрттың оның басқаруына береді әрі ескер басқартып жорықтарға аттандырады, ол соғыстарда женіске жетіп көп еңбек сініреді. Осы тұста сюннулар Юәчжи елімен соғысып оларды женеді, Юәчжи елі батыска жорық жасап сақтардың патшалығын жаулап алады, сақ патшасы женіліп онтүстікке қарай көшіп шалғай бір жерге қоныс аударып кетеді. Юәчжилер болса бұрынғы сактардың қонысына барып қоныстанады. Куньмо ержеткеннен кейін Чаньюйге (*Тәңірқұтқа*) экесінің кегін қайтару ойынының бар екенін айтады. Сонымен ескер бастап батыска жорық жасап Ұлы Юәчжилер елін талқандап тастайды. Ұлы Юәчжи елі одан әрі батыска қарай жылжып Дася (*Бактрия*) жерін кетеді. Куньмо Ұлы Юәчжилердің елін жаулап алғаннан кейін, ескері көбейіп, елінің куаты арта түседі. Осы тұста [Сюнну] чаньюйі (*тәңірқұт*) дүние салады. Ол бұдан әрі сюннулердің боданы болуды қаламай, арадағы барыс-келісті доғарады. Сюннулар оған қарсы ескер аттандырады, бірақ жене алмай, оған тәнірі жар болып тұр деп санап, тиіспей, [одан] бойын аулакқа салады [1, 123 ц; 2, 61 ц].

Тарихи деректерге негізделгенде Куньмо ержетіп экесінің кегін қайтару уақыфасы б.з.д. 160 жылдың алды артында болған. Бұл аңызда айтылғандарға қарай отрып аталған кезеңде көк бөрі де, қарға-құзғын да усуньдердің тотемі болған деген қорытынды шығаруға тұра келеді.

2. Гаочэ (Гаогүй/Гаугүй) туралы бір аңыз:

Жалпы көшпендердің шығу тегі туралы аңыздардың усуньдерге қатысты жогарыдағы аңыздан кейінгі келесі нұсқасы қытай деректемелерінде гаочэ (гаогүй//гаугүй) деген атпен әйгілі болған тайпаларға қатысты хатқа тұсken. Бұл туралы деректі 507-572 жылдар аралығында өмір сүрген Вэй Шоу есімді автор өзінің «Вэй Шу» («Вэй Патшалығы кітабы») атты еңбегіне енгізген. Онда былай деп баяндалады:

Ел аузында таралған аңыз бойынша, сюнну Чаньюйнің (*Fùn tānīrķutu*) екі қызы болыпты. Олар аса сұлу болғандықтан ел оларды құдай деп санайды екен. Ал тәнірқұт: «Мен мынандай қыздарды қалайша қарапайым адам баласына ұзатамын? Мен оларды тәнірге берейін» деп шешеді. Сөйтіп ол елінің солтүстігіндегі иен жерге биік мұнара тұрғызып, екі қызын сол мұнарага тұрғызып, «тәнірім өзі келіп қыздарымды алып кетсін» дегенді айтады. Осылайша арада үш жыл уақыт өткенде, қыздың шешесі қыздарын әбден сағынып үйіне қайтарып алып келмекші болады. Бірақ тәнірқұт: «асықпа, көп уақыт болған жоқ-көй» депті. Арада тағы бір жыл өткенде сол манда бір көрі пайда болыпты, ол алдымен күндіз-түн мұнараның маңында

¹ Қытай деректеріндегі түркі-монғол тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыздардың жекелеген мазмұны бұған дейін басқа тілдерге аударылған әрі зерттеулер жасалған. Бұл қатарда Кларпот, Н. Howorth, O.Wolff қатарлы батыс ғалымдарын және Хун Цзун, Ту Ци, Хань Жулин т.б қытай ғалымдарын атауға болады. Елімізде мәдени мұра мемлекеттік бағдарламасы аясында жарық көрген «Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері» IV-V томы (Алматы, 2006 ж.) және Б. Еженханулының «Түркі тарихына қатысты қытай деректемелері» (Астана, 2013) қатарлы еңбектерде қатысты мазмұндары аударылып ғылыми түсінкітемелер жасалған.

ұлып жүріпті де, кейін келе мұнараның астын апан қазып, сонда мекендең тұрыпты. Осы кезде кіші қыз: «Әкем мені тәнірге косу үшін осында әкелген еді, ал мынау бөрі қасиетті жаңуар көрінеді, оны құдай айдан келген шығар» деп, мұнарадан тұсіп әлті қарі қасқырға қосылмақшы болыпты. Сіңлісінің мына қылышынан қорықкан әпкесі: «Бұл хайуан-гой! ата-анамызды ұятка қалтыр ма!» дегі. Бірақ, сіңлісі оған көнбей, мұнарадан тұсіп, қасқырға әйел болыпты да, одан балалы болып, ол балаларынан тараған үрім-бұтағы өсіп, кейін келе өз алдарына бөлек бір ел болыпты. Сол себепті бұл елдің адамдары дауыстарын созып ән салуды жақсы қөретін болған, ал әндегін дауыстары қасқырдың ұлғығанына ұқсайтын болған [3, 103 ц.].

Жоғарыдағы екі аңызыдағы усуныдерге қатысты біріншінде усуң күнбін бөрі емізіп, қарға-құзғындардың жем беріп асырағаны баяндалғанымен, бірақ бөрі мен Сюннупердің шығу тегі арасында қандай бір байланыстың болғаны тіке баяндалмайды, солай дегенмен Сюннұ Чаньойінің (*Fұн тәңіркүті*) бөрі бақкан Усуң ханзадасына ілтипатпен қарауының өзі сюннулардың көк бөрі тотеміне қалаі мәмле жасайтынынан хабардар етеді. Екінши аңыз бойынша гаочэлердің әкесі көк бөрі, анасы ғұн тәңіркүтінің қызы болып шығады. Бұл аңыз гаочэлердің көк бөрілік тегін накты қөрсете отырып сюннупердің наным-тұсінігі де көк бөрілік аңызбен шырма-шату байланыста болғанын толық қөрсете алады. Сюннулардың мұндай жағдайын көне түріктерге қатысты жазылған келесі мәліметтер онан әрі аныктай түседі.

3. Қоне түркілерге қатысты аңыздар

1) «Чжоу шу» кітабындағы екі аңыз

Бірінші аңыз:

«Туцзюе деген бұл ел сюннулардың өзге бір тобы еді, рудың аты – Ашина деп аталады. Олар өз алдарына жеке дара тайпа болған. Кейін келе [олар] көрші мемлекеттің шабуылына ұшырап, ел-жұртты түгел қырылып қалады. Тек он жасар бір ұл балаға аман қалады, жауынгерлер әлті өрімдей жас баланы өлтіруге қимай, кол-аяғын шауып тастап, денесін көкорай шалғынға тастап кетіпти. [Кейін] бір өлекшін қасқыр әлті балаға ет әкеліп беріп, оны асырап баға бастапты. Ол ержетіп әлті өлекшін қасқырмен қосылышп, қасқыр жүкті болыпты. Әлті елдің ханы баяғы баланың әлі тірі екенінен хабар алып, баланы өлтіріп тастауды бұйырып адам жібереді. Адамдар баланың қасқырмен бірге жүргенін көріп, қасқырды өлтіріп тастамак болады. [Осы сөтте] қасқыр Гаочанның солтустіктігіндегі тауға қашып кетіпти. Тауда бір ұнгір болған екен, ұнгірдің іші жазық дала, шұрайлы жайылым болып аумағы неше жұз ли кең, төрт жағын таулар қоршап жатқан кең атырап екен. Қасқыр сол ұнгірдің ішін паналап артынша он ұл туады. Осы он ұл ержеткен соң басқа жақтан әйел алып, өсіп-өніп олардан тараған ұрпактардың әрбіреуі жеке-жеке рулағра айналады. Ал Ашина солардың [он ұлдың] бірі еді. Оның ұрпағы өсіп-өніп бірнеше жұз отбасыға жетеді. Арада бірнеше ата өткенде олар таудан шығып, жужуларға барып бағынады, олар Алтын таудың (*Алтай*) күнгей бетіне қоныстанып, жужуларға темір қортушы болып міндеттік атқарады. Алтын тауының (*Алтай*) жаратылысы доумоуға (兜鍪 дулыға немесе тұмақ) ұқсайды, олардың әдетті бойынша доумоуды «туцзюе» (*tүрік*) деп атайдын болған, сондықтан олар өздерін солай деп атап кеткен [4, 50 ц.].

Екінші аңыз:

Келесі бір айтылуы бойынша: туцзюелердің (түркілер) арғы аталары Сого елінен (*索国 – Со мемлекеті; Сактар немесе saka елі?*) шыққан екен, [Сого елі] сюннулардың солтустігінде мекен еткен. Олардың тайпа көсемінің есімі Абанбу (*阿滂步*) деген адам екен, ол 17 ағайынды болыпты. Олардың ішіндегі Ичжинишиду (*伊质泥师都*) есіміді біреуі қасқырдан туған екен. [А]банбу қатарлылардың барлығы ақылсыз болғандықтан олардың ұлыстары жойылып жок болыпты. Ал [Ичжи] нишиду басқалардан өзгеше өжет әрі құн жайлаталип боран соқтырып, жаңбыр жаудыра алатын жадыгөй адам екен. Ол екі әйел алыпты, оның бірі жаз тәнірінің қызы, екіншісі қыс тәнірінің қызы екен деседі. [Екі әйелдің бірі] бір жолда төртрем ұл туыпты. Олардың біреуі ақ қазға айналып кетіпти; енді бірі Афу өзені (*阿辅水 – Абакан (Кемчик) өзені немесе «Об» өзені?*) мен Цзянь өзенінің (*剑水 – Кем өзені*) аралығында мемлекет құрып, ол мемлекет Цигу (*契骨 – қырғыз*) деп аталағып; енді бірінің мемлекеті Чучжэ өзенін (*处折水*) бойында болыпты; келесі біреуі Цзяньсығчучжэши (*踐斯處折施*) тауын мекен етіпти, ол ұлдардың ұлкені екен. Осы тауда Абанбудың әулетінен қалғандар да тұрады екен, ол жерде ауа райы сұық әрі тұманды болыпты. Ұлкен ұл от шығарып оларға жылу беріп, ыстық ас беріп асырап-баққандықтан, олар түгел аман қалыпты. Сонымен олар бірауыздан ұлкен ұлды өздеріне басшы етіп сайлап, оған «туцзюе» (*түрік*) деген атақ береді. Ол Надулю шад (*纳都六设*) деп аталады. Надулюдың он қатыны болыпты, олардан туылған ұлдардың барлығы шешелерінің тегімен аталаған екен. Ашина – Надулюдың кіші әйелінен туған екен. Надулю қайтыс болғаннан кейін, он әйелден туған ұлдар өз араларынан көсем сайламак болып, олар бір бәйтеректің түбіне жиналып: «Осы теректің түбінде тұрып секірейік, кім біккесе секірсе, соны көсем сайлайык» деп үәделесіпти. Олардың ішіндегі жасы ең кішісі Ашинаның ұлы еді, сол бәрінен бік секіріпти, сөйтіп, басқа ұлдар оны билеуші етіп ұлыктап, оған Асянь шэ (*阿贤设 – Асянь шад немесе Aslan Shad?*) атағын берген екен деседі. Мұндағы аңыз басқа аңыздардан сәл өзгеше баяндалған, соған қарамастан олар бәрі бір бөрі тұқымы еді [4, 50 ц.].

Айтқандай бұл аңыз жоғарыдағы аңыздан сәл өзгешерек. «Чжоушу» кітабы ұқсамаған екі аңызды бір кітапқа енгізуіне қарағанда автор бір біріне сәл де болса қайши бірнеше құжатты сарапау кезінде ненің дұрыс ненің қате екенін бағамдай алмайтын әрі-сөрі күйге түсіп, ақыр сонында екі аңызды да енгізу шешімін қабылдаса керек. Сол себепті: «Мұндағы аңыз басқа аңыздардан сәл өзгеше баяндалған, соған қарамастан олар бәрі бір бірі тұқымы еді» деген тұқырым шығарған. Себебі аңыздың соңғы мазмұны көне түркі тайпаларының келесі тобы арасында кең таралған «арғы атасын ағаштан туылған» деп баяндайтын екінші аңызбен, яғни «ағаш тотеміне» қатысты аңызбен сабактасып жатса керек.

2) «Сүйшү» кітабындағы екі аңыз:

Бірінші аңыз:

Тұцзюлердің арғы тегі – Пинлян жеріндегі аралас хулар болатын. Олардың әuletтік атауы – Ашина. Соңғы Вэй патшалығының Тайву патшасы Цзюцой әuletтік жойған кезде Ашина 500 отбасын бастап жүжуларға қашып барып панағаған. Олар ұрпактар бойы Цзиньшань тауын (*Алтай*) қоныстап, теміршілкпен шұғылданады. Цзиньшань (*Алтай*) тауының бітімі доумоуға (兜鍪 – дұлыға немесе тұмак?) ұқсайды, доумоуды «туцзюе» (*tūrīk*) деп атағандыктан олар өздерін солай атаған [5. 84-ц.].

«Сүйшү» кітабындағы бұл аңыз шын мәнінде осы кітаппен ұқсас уақытта жазылған «Чжоушу» кітабындағы бірінші аңыздың соңғы мазмұнымен сәйкес келеді, екі арадағы өзгешелік ретінде: «Тұцзюлердің арғы тегі – Пинлян жеріндегі аралас хулар болатын» деген қысқа мағлұматтың тіркелуін көрсетуге болады. Сонымен «Сүйшү» кітабындағы аңыз бойынша түріктер қытай жерінің шекаралық аумағы маңындағы Пинлян атты аймақты қоныстанған әр түрлі елден құралған «құрама халық» болып шығады. «Чжоушу» және «Сүйшү» атты осы екі кітаптағы мәліметті ескере отырып «түркі» этонимінің түбірі мен мән-мағнасын «дұлыға» немесе «тұмак» деген мағнадағы көне сөздерден іздеуге тұра келеді.

Екінші аңыз:

«Сүйшү» кітабында жазылған екінші аңызда жоғарыда көрсетілген «Чжоушу» кітабындағы тұтас аңыздың бірінші бөлігі өз алдына жеке бір аңыз ретінде тіркелген [5. 84-ц.]. Сол себепті біз оны арнайы көрсетпедік. «Чжоушу» кітабының авторы Линху Дэфэнъ мен «Сүйшү» кітабының авторы Вэй Чжэн екеуінің бір патшалықта өмірсүрген замандағас адамдар екенін әр екі кітаптың бір жылда, яғни 636 жылы тамамдалуы қатарлы жәйттерді ескергенде екі автордың бір ғана деректі негіз еткенін жете ескеруге тұра келеді. Әр екі шығармадағы ұқсас мазмұн бір-бірінен тек құрылымдық жақтан ғана өзгешеленуінің мәні сірә соңда болса керек.

3) «Бэйши» кітабындағы аңыз:

«Тұцзюлердің арғы аталары Батыс теңіздің («*西海* (*Cихай*)» – *Каспи, Арап теңізі, Балқаш?*) оңтүстік жағында жеке дара тайпа ретінде қоныстанып келген. Олар сиңүндардың өзге бір тобы[на жататын ел] еді. [Ол елді билеуші] рудың аты – Ашина деп аталады. Кейін келе олар көрші мемлекеттің шабуылына ұшырап, ел-жүрті түгел қырылып қалады. Тек он жасар бір ұл бала ғана аман қалады, жауынгерлер әлгі өрімдей жас баланы өлтіруге қимай, қол-аяғын шауып тастанап, денесін көкорай шалғынға тастанап кетіпті. Осыдан кейін бір өлеңшін қасқыр әлгі балаға ет әкеліп беріп, оны асырап бағып жүріпті. Ол ержетіп әлгі өлеңшін қасқырмен қосылып, қасқыр жүкті болыпты. Жаулап алушы елдің ханы баяғы баланың әлі тірі екенінен хабар алып, баланы өлтіріп тастануды бұйырып адам жібереді. Адамдар баланың қасқырмен бірге жүргенін көріп, қасқыр екеуін де өлтіріп тастанамақ болады. Дәл осы сәтте белгісіз бір тылсым күш келіп қасқырды қөтеріп алып Батыс теңіздің шығысына қарай қөтеріп апарып, Гаочан мемлекетінің (*Қочо мемлекеті, орны қазіреi ҚХР-дагы Тұрпан*) солтүстік-батысындағы тауға апарып тастанайды. Тауда бір үнгір болған екен, үнгірдің іші жазық дала, шұрайлы жайылым болып аумағы неше жұз ли кең, төрт жағын таулар коршап жатқан кең атырап екен. Қасқыр сол үнгірдің ішін паналап артынша он ұл тудады. Осы он ұл ержеткен соң басқа жақтан әйел алып, өсіп-әніп олардан тараған ұрпактардың әрбіреуі жеке-жеке руларға айналады. Ал енді Ашина солардың [он ұлдың] бірі еді. Ол [он ұлдың] арасындағы ең ақылдысы болғандықтан ел билеушісіне айналады. Сол [Бөріден таралғаны] себепті, олар орданың есік алдына бөрінің басы бейнелеген ту тігіп, сол арқылы өз тегін ұмытпайтындығын білдіреді. Кейін олар бірте-бірте жүздеген отбасы болып қалыптасады. Бірнеше ұрпак өткен соң, олардың араларындағы Асяньшэ (*阿贤设*) деген біреуі ел-жүртті бастап үнгірден шығып, жүжуларға бағыныпты. Тай ябғудың дәүіріне жеткенде тайпа қүшейе түседі. Вэй Патшалығының соңғы дәуіріне жеткенде Иликхань (*Лік қаган*) деген қаган таққа отырып, ол әскер бастап Теләлерге жорыққа аттанып оларды бағындырып [телелердің] 50 мың отбасын өзіне қосып алып. Онан әрі Жүжу қағанына қыз беріп құда болуды талап етеді, бұған [*Жүжу қағаны*] Анахуань ашуланып елші жіберіп оған балағат сөздер айтады. Иликхань (*Лік қаган*) келген жүжу елшісінің басын кесіп, әскерін бастап Жүжу еліне жорыққа аттанып [*Жүжуды*] женеді....» [6, 99-ц.].

659 жылы жазылған бұл аңызды жоғарыда көрсетілген «Чжоушу» және «Сүйшү» кітабындағы аңыздың дәл өзі деуге болады. Сол себепті «Бэйши» авторы бұл деректерді өзіне дейінгі «Чжоушу» және «Сүйшү»

авторлары енбегінен алған делінеді. Солай дегенмен «Бэйши» кітабының авторы болған Ли Яньшоудың әкесі Ли Даши 626 жылы қайтыс болғанға дейін тарих жазумен біраз еңбектенгенін ескеруге тұра келеді.

4) «Юян цза цзу» кітабындағы екі аңыз

Бірінші аңыз:

«Түцзюелдердің арғы аталары Шэмом деп аталады. Шэли теңізінде теңіз құдайы тұрыпты, ол [теніз] Аши-дә үнгірінің батысында орналаскан. Шэмом әулие адам болған. Әр күні құн батқанан кейін теңіз құдайының қызы ақ бұғы жіберіп Шэмона тенізге шакырып отырады. Осылайша арада ондаған жылдар өтеді. Күндердің бірінде [Шэмонаң] тайпасындағылар аңшылық құрмак болады. Тұн болғанда теңіз құдайының қызы Шэмога: «Ертең аңшылық кезде, сендердің арғы ата-бабларың шыққан үнгірден бір алтын мүйізді ақ бұғы шығады. Сен оны атып алсан өндем менімен тольқы араласасын. Ал егер сен оны ата алмасаң, онда арамыздағы қарым-қатынас үзіледі» дегенді айтады. Екінші құні аңшылық коршауды құрган шакта, әлгі [ата-бабалар] шыққан үнгірден бір алтын мүйізді ақ бұғы үркіп шығады. Шэмом қол астындағыларға коршауды нығайтуды тапсырады. [адамдар] бұғының коршаудан секіріп шығып кетпек болғанын көріп, бұғыны өлтіреді. Ашуланған Шэмом өз қолымен а-эр басшысының басын кесіп тастап: «Мынаның өлтірілгені үшін бұдан былай тәнірге мінажат етіп адамды құрбанға шаламыз» деген серт береді. Сөйтіп, дереу а-ер тайпасының ұлдарын алғызып, құрбан шалады. Құн бүгінге дейін түцзюелер туларына арнап құрбан шалған кезде осы а-эр тайпасының адамдарын құрбанға шалады. Ал Шэмом а-эрді өлтіріп тастап кеште теңізге барғанда, теңіз құдайының қызы Шэмона ұстап алып: «Сен адам өлтіріп, кан сасып келіпсің. Біздің арамыздағы байланыс бітті!» дейді [7. 4 ц.; 8. 480 ц.]

Айтулы аңыз туралы бұған дейін зерттеу жасаған біраз ғалымдардың атын атауға болады. Соның ішінде соңғы уақытта зерттеу жасаған қытайлық түрколог Жүй Чуаньмин пікірін таныстыра кетуге тұра келеді. Аталған автор: Түркілердің арғы атасына байланысты бұл аңыздағы Шэмонаң теңізге барып ғашығымен кездесуі туралы әңгіме көне Египет, Вавилон және Грек аңыздарындағы құн құдайының құн батқан кезде теңізге барып «ғашығымен» кездесетін осы текстес аңыздың көшірмесі; түріктердің ата-бабасы саналған «Шэмом» есімі Вавилонның мифологиялық аңыздарында айтылатын құн құдайы Шамаш (Shamash) есімінің қытайша транскрипциясы; аңыздағы теңіз құдайының қызы болған «Шэли» есімі көне Гректің мифологиялық аңыздарында айтылатын ай құдайы – Селена (Selene) есімінің қытайша транскрипциясы; аңызда Шэлидің «теңіз құдайының қызы» ретінде баяндалатын себебі Грек аңыздарындағы «Теніз құдайына» қатысты мифтердің ықпалынан туындаған; ал, аңыздағы алтын мүйізді бұғыға келсек ол құн нұрымен қатысты, немесе ол ай құдайының қөлігі болуы мүмкін; бұғы туралы аңыз грек, семит, арий халықтары арасында кең таралған аңыз болған т.б. деген тұжырымдамасын ортаға салған. Автор одан әрі: Алтай тауларын мекен еткен көне түркілердің арасында құн батыстағы көптеген елдер мәденисті мазмұндарының сақталуы олардың өз мемлекетін құрудан бұрын құн батыстағы елдермен тығыз байланыста болғанын білдіреді, тағы біз сөзбен айтқанда бұған дейін олар Каспи теңізі маңында, тіпті одан да шалғайғы батыс аймакта көп замандар қоныстанған болуы мүмкін деген болжамын ұсынады [9. 51-58 бб.].

Екінші аңыз:

Солтүстік жабайылардың арғы ата жұрты болған Сого елінде Нишиду есімді біреудің екі эйелінен төрт ұл туылыпты, олардың бірі ақ қазға айланып кеткен екен. [Әкелері] үш ұлына: «Сендер гучжанға ерсендер болады» деген кенес беріпті. Гучжанъ дегені – сиыр екен. Міне солай үш ұл сиырга еріп кеткен екен, сөйтіп сиыр ет пен ірімшік жапалай бастапты» [7. 16-ц.].

Аталған аңыздың алғашқы бөлігінде «Сого елі» деген ел аты мен «Нишиду» есімді адам есімінің кездесуі сондай-ақ, оның бірінің аққазға айналып кетуі қатарлы сюжеттер жоғарыда көрсетілген аңызбен сәйкес келеді. Айырмашылық қалған үш баланың болашак тағдырына қатысты өзгеріске түсіп, олардың сиыр малына еріп өз нәпақасын тапқаны туралы болып отыр. Мұндағы сиыр дегенді білдіреді деген «гучжанъ [古旃 gǔ zhān]» сөзінің этимологиясы әзірше белгісіз. Дегенмен бұл аңыз бізге көне түркі тайпаларының арасындағы сиыр төтемін еске салады. Осы орайда біз бұған дейін «оғыз» (әүз, оғыз) этномінің этимологиясын «өгіз» сөзімен іздейтін тұжырымдамалар болғанын еске аламыз. Біз қазақ халқының нағымында малдың әр түлгінің өз тәнірісі, иесі болады деп есептеп, соған сиынып, малының аман-сау өсіп, кебеюін тілегенін білемеіз. Осындай қазақ мифологиялық сеніміндегі төрт түлік малдың бірі – сиырдың пірін «Зенгі баба» деп атап оны сиыр малының тәнірісі, қамкоршысы ретінде түсінген. Егер біз осындағы «Зенгі» сөзінің түп мәнісін іздейтін болсақ ен бірінші «Зенгір» сөзін бірінші орынға қоюымызға тұра келеді. Мәлім мағнада «Зенгір» сөзі мен «Тенгір» сөзін бір сөз деуге де болады. Зенгір көк көне түркілік нағым-сенім тұрғысында «тәнірлік тұсті» білдірген. «Зенгір» сөзінің мұндай көне мағнасы қазіргі қазақ тілінде де тольқы сақталған. Соған байланысты «зенгір» сөзінің қолданысы көк аспанмен, кеністікпен атап айтқанда көк тәнгірмен, көк аспанмен байланысты болып шығады. Мысалы: зенгір деген сөзді ашық көк тұс, ашық жасыл (көне түркі ұғымында жасыл мен көк тұс соншалықты парықты болмаған, әдебиеттерде бұл екеуі жиі орын ауыстырып

отырады) мағнасында қолдана отырып, көгілдір аспанды «зенгір аспан» деп атайды, сол мағнада нұрман-ды – «көк зенгір орман» деп атайды; көгілдір тарту деген сөз «зенгір тарту» деп те айтылады. Зенгір сөзі бір ғана көк тенгір көріністі ғана емес кеңістік аспан мен биіктікі де білдіреді. Мысалы «зенгір білік», «зенгір көк» деген сияқты тіркестер жоғары, аскар, биік, занғар, зәулім, сенгір т.б. мағнасында қолданылады. Сөйтіп «зенгі баба» сөзін «зенгір» сөзімен байланыстырып, оның «көк» түспен байланысты мағнасына мән берсек «Зенгі бабаны» «Зенгір баба» яғни, «Көк баба» деп туғынуге болады. Бұл қазақ мифологиясындағы жерді мүйізімен көтеріп тұратын «көк өтіз» ұғымымен тікелей сабактасып кетеді.

Қытай деректеріндегі көне түркі тайпаларының өз тегін сиырмеең байланыстыратын аңыз бұл ғана емес, бұл туралы келесі аңыз қазактарға қай жағынан болса да етене жақын қырғыздардың ата-тегіне қатысты жазылған. Ол аңызға алдағы жерде кезек береміз.

4. «Синь Тан шу» кітапшыларға Сюеяньтоларға қатысты аңыз

Сюеяньтолар жойылудан бұрын, сол елге ел аралап жүрген бір дуана келеді. Әлдекімдер оны үйіне ертіп келіп тамақ береді, осы үйдін әйелі бұл адамның басы бөрінің басына ұқсайтындығын байқап қалады. Отағасы бұл жағын байқамайды, қонақ тамағын ішіп болып аттанып кеткеннен кейін әйел өзінің көрген-білгенін елге айтады, сонымен бір топ адамды оның артынан құғыншыға жібереді. [Құғыншылар] Өтүкен тауына жеткенде, алдарынан екі адам кездесіп: «Мен әулие едім, сюеяньто көп өтпей құриды» дегенді айтады. Құғыншылар қорқып көрі шегінеді, ал әлгі екі адам сол жерде көзден ғайып болады. Кейін келе олар айтқандай осы таудың бөктерінде женіліске ұшырайды [10, 217 ц. 11, 375 б.].

Сонымен, сюеяньтолар туралы жазылған бұл аңыз бойынша біз көк бөріні қөшпендейлер мемлекетінің мемлекеттілігін қорғайтын пірі ретінде тануымызға тұра келеді.

5. Ұйғыр, қыпшак, найман, онғылттарға қатысты бір аңыз

Ұйғырлардың шығу тегіне қатысты аңыз монғол дәуіріне жататын қатысты әдебиеттерде Ідүк-құт билеушілерінің арғы ата-бабасы мен олардың бастау кешкен тарихы туралы жартылай аңыз түрінде сакталып келген дүние ретінде хатқа түсken. Мұндай мазмұндағы деректер айтуды «Юаньши» кітапындағы Барчұк-Арт-Дігінгө арналған арнаулы тараушада сакталған сонымен бірге дәуірге жататын «Гаочан ваны ескерткіші» [12, 24 ц.], «Иниянчжэн гун ескерткіші» [13, 240 б.], «Жунлуғун ескерткіші» [14, 21 ц.] «Гаочандық Се әүлетінің өмірбаяны» [15, 11 ц.] деген эпиграфиялық ескерткіштерге жазылған. Айтуды аңыз «Юаньши» кітабының қатысты тарауында байлаша баяндалған:

«Ұйғыр Баэршуаэртә дәңзинъ (Барчұк-Арт-Дігін) Идуху (Ідүк-құт) дегендегі. «Идиҳу» деген Гаочан мемлекеті (Қарақожса//Qara-khodja) билеушілерінің атақ-мәртебесі еді. Олардың арғы ата-бабалары Ұйғыр жерінде тұрған (Орхон, Толы және Селеңгө өзендерін орталаң еткен Монгол даласындағы бұрынғы Turkі қағанатының ескі жүрті). Ол жерде Хэлинин тауы (Қорым тауы, яғни Қарақорым//Qara-Qorum) деген тау және сол таудан бастау алатын екі өзен бар. Оның бірі – Тухула (Тогала: toyla//tuyla), екіншісі – Сюэлин-гэ (Селеңгө//Selenge) деген аталған. Құндердің бір күні болғанда, аспаннан ғажайып бір нұр қөрініпті де, сол нұрдың сүзуесі бір түп дараптың үстіне келіп түсіпті. Екі өзенің арасында тұратын адамдар әлгі дараптың қасына барып, дарапты сырттай байқап жүріпті. Құдіреттің ісінше бір кезде әлгі дараптың дінінде бөртеш без пайда болыпты. Одан соң дараптан жүкті әйелдің нышандары біліне бастапты. Осыдан бастап баяғы нұр дәйім жарқырап тұратын болыпты. Сонымен, тоғыз ай, он күн дегендे дараптың қабығы жарылып, одан бес ұл туыпты. Бұл жердің тұрғындары жаңа тұған нәрестелерді бауырына салып, оларды асырап, сақтапты. Балалардың ең кішісінің аты Бу[гу] құхань (Bögi [qan], Bügï qan, Bögï qan, Biqü qan, Bughug [Biqiu], Bughi) деген аталағы. Ол ержетіп, елі мен жерін басқаруға шамасы келген кезде, халқы оны хан көтеріпті. Осылайша арада отыздан аса хан билік құрып, Юйлонь дәңзинънің заманына жеткенде, ол Тан еліне неше мәрте жорық жасап, олармен соғысыпты. Ақыры екі жақ ымыралаға келіп, бір-бірімен құда-андалы болып, арадағы жаугершілік соғысты токтатып, халық пен әскерге тыныш заман орнататын болып келіседі. Сөйтіп Тан елі өзінің Цзинълянь деген гунчжуын (қызын) дәңзинънің (Юйлонь дәңзинънің) мұрагер ұлы Гэли дәңзинъге ұзатады, ол Хэлинъдегі (Қорым тауы//Қарақорым) Белиболида деген тауда тұрды. Бұл тау катындар тұратын тауделінетін еді ... [16, 2999-3000 бб.; 17, 179-180 бб.].

Қытай деректерінде сакталған дәл осы аңыз, ұқсас мезгілдегі Парсы және басқа елдердің дерек көзде-рине, соның ішінде Жувейнидің әйгілі еңбегінде өте-мәтө толығырақ баяндалған, сонымен қатар осы аңыз Марко Полоның саяхатнамасында да бар. Әр ел деректерінде сакталған бір ғана аңыз мазмұндың бір-бірімен сәйкес келуіне қарағанда аңыз монғол дәуірінде аса кең ауқымда таралған болса керек. Аңыз мезгілі жағынан мейілінше соңғы дәуірде атап айтқанда монғол дәуірінде хатқа түсkenіне қарамастан оның нақты мазмұны өте ерте замандардағы көне түркі жұртында ағаштан тұған Бөгу қаган (Бөкү қаган // Бөке қаган) туралы баяндаған. Бір қатар тарихи пактілерге негізделгенде аңыз ұйғыр тайпасы ауқымынан шеттеп шығып басқа да түркі тайпаларының шығу тегіне қарай ойысады, осы орайда бұл аңызды ағаштың қуысында туылғаны баяндалатын «қыпшак» тайпасының шығу тегіне қатысты аңыздардың келесі бір версиясы деуге

де келеді. Қытай деректеріндегі онғылттардың ата-тегіне қатысты мағлұматтарда олардың өздерін осы Бөгү қағаннан тарататыны айтылады [16, 2923-2924 бб.; 17, 143 б.]. Рашид-аддин өз еңбегінде Инанч-Билг Букухан деп жазған найман ханының аты-жөніне тоқталған кезде Буқу-хан ерте заманда өткен әйгілі хан екенін ескерте отырып, бұл ханды үйір қатарлы көптеген халықтар сағына еске алып, оған аса үлкен құрметпен қарайтындығын жазған [18, с.139]. Осы және де басқа жэйттерді ескергенде айтулы аңыз Бесбалықтағы үйір Iдүқ-Құтының өткен ата-бабасына қатысты баяндалғанына қарамастан, бұл аңызды Бесбалықтың үйірлардың ғана емес қышқақ, найман, онғыт тайпаларының шығу тегіне қатысты аңыз деп қарастыруымызға тұра келеді.

6. «Юань ши» кітабындағы Қырғыздарға қатысты үш аңыз

Бірінші аңыз:

Цзянькун (қыргыз) тайпасы бөрі тұқымынан емес. Олардың ата-бабасы туылған үнгір Чюймань тауының (Көгман тауы) солтустігінде болған. Олардың өздерінің айтуынша ерте кезде тәнір осы үнгірдің ішінде бір сиырмен қосылған екен. Олардың адамдарының шәші сары болып келеді. Көздері жасыл (көк). Сақалмұрты қызыл болып келеді. Сақал мұрты қаралары Хань патшалығының қолбасшысы Ли Линнің қол астындағы шеріктерінің үрім-бұтағы...

Бұл аңызды ең бірінші Дуань Шичэн (803-863жж.) өзінің « Ю ян цза цзу» атты кітабына енгізген [7. 4 ц.]. 977 жылы Ли Фаң «Тай пин гуан цзи» кітабын жазған тұста өзінің осынау тарихи шығармасының қатысты мазмұнына енгізген [8. 480 ц.].

Екінші аңыз:

Цилицисы (*қыргыз*), Ханъэна, Цяньчжоу (*Кем*), Иланьчжоу (*Илан*) қатарлы жерлер. Цилицисы де-ген сөз кезінде Хань жерінен (*қытай жері*) келген қырық қызы осында келіп, Усының (*Үрсү//Ursu*) жігіттерімен үйленген екен. Сонымен, олардың қоныстанған жері осылай деп атанаپ кеткен көрінеді [15. 1567-1581 бб.; 16. 215 б., 223 б.].

Бұл аңыз бойынша біз қыргыз сөзінің этимологиясын «қырық қызы» деген сөзben байланыстыруымызға тұра келеді. Қырғыз сөзін бұлайша түсіндіретін аңыз түркі халықтарының төл шекіре деректерінде де кездесіп отырады. Сол себепті айтулы аңызды осы текстес аңыздың ең өртеде хатқа түскен нұсқасы деуге тұра келеді.

Үшінші аңыз:

Илан – бұл жердің аты «жыланның» атымен аталған. Өткен бір кезде осы уәляяаттың аумағында тау арасында тұратын бір адам бұл жерден аса ірі бір жыланды кездестірген екен. Жыланның ұзындығы он адым екен. Жылан дәйім өз інінен шығып, өзенге түсіп су ішіп жүреді екен. Оның ісінің күштілігі сонша неше ли жерден мұрынға келеді екен. Сонымен, ақыры бұл жер Илан уәляяты деп аталип кеткен екен [15. 1567-1581; 16. 215 б.]. Бұл Илан уәляйатының атына қатысты айтылғанымен шын мәнінде осы аймакты қоныстанған қырғыздардың жыланды тотем етуімен тіке қатысты болып табылады.

7. Монгүл тайпаларына қатысты аныздар

Монгұлдардың шыққан тегі туралы ең сенімді мәлімет жазып қалдырған көне шығарма ретінде «ұйғыр жазуымен» монгұлша жазылса да, түп нұсқасы жоғалып, біздің дәуірімізге қытай тіліндегі транскрипция нұсқасы арқылы жеткен «Юань чау би ши» («Монголдың құпия шежіресі») деген тарихи еңбекті айтуга болады. Еңбектің бастапкы жолдары:

«Шыңғыс қағанның түп тегі – Тәнірдің бұйрығымен туылған Бөрте-Чино (*Börte Čino*), оның жары Қоғай Марал (*Qo'ai Maral*) еді. Олар теңізді кешіп Онон өзенінің басталған жеріндегі Бұрқан-Қалдұн тауына келіп мекендейдеп, сол жерде Бата-Чықан туылды» деген аңызбен басталып [19,1]. онан ері Шыңғысханның онынши атасы Бодұнчар-Мұнқақтың ғажайып нұрдан жаралуына қатысты аңызбен сабактаса түседі [19,9]. Бұл текстес аңыздар «Юань чау би ши» кітабынан басқа да бір қатар тарихи еңбектерде кездеседі. Соның ішінде «Юань-ши» кітабы бұл аңызды былайша баяндаған:

Оның [Темүжіннің] оныншы атасы Bodуанъчаэр деген адам еді. Оның [Бодуанъчаэрдің] анасының аты – Алань Гохо еді. Ол Тобэнь Мелицзянь деген адамға күйеуге шығып, одан екі ұл туады. Улкен ұлының аты Боханъгэдахәй, екінші ұлының аты Бохэдусаличжи екен. Кейін келе күйеуі қайтыс болып, Алань [Гохо] жесір қалыпты. Бір күні түнде ұйықтап жатқанында, шаңырактан бір ақшыл сөүле түседі. Сол сөүле үйге кіргеннен кейін, дерек алтын сары түсті адамға айналып, оның төсегіне шығып алады. Алань [Гохо] үйкысынан тұрғаннан кейін өзінің жүкті болып қалғанын біліпті. Сөйтіп ол бір ұл туыпты. Бұл Bodуанъчаэр еді [16, 1 б.; 17, 32 б.].

Жоғарыда көрсетілген көне түріктердің тотемдік аныздары бір ғана көк бәрі туралы болса, монголдардың анызына көшпенділердің марал тотемі туралы аныздарының мазмұны қоса баяндалаады. Қөпшілік ғалымдардың пікірі бойынша «Құпия шежіреге» жазған «Шыңғыс қағанның тұп тегі – Тәнірдің бүйрекімен туылған Бөртө-Чіно (Börte Čino), оның жары Қоғай Марал (Qo'ai Maral) еді» деп басталатын анызды екіге

жіктейді. Сөйтіп, ондағы Бөрте-Чіноның жары болған Қоғай Маралды аңшылықты көсіп еткен аналық руға тән матриархалдық түзімде маралды тотем еткен дәуірдің туындысы ретінде қарастырып, оны монғолдардың арғы аталары болған әрі тайгалық аймақтарды қоныстанған сиңбэй және шивей тайпаларымен қатысты деп пайымдайды. Ал ондағы көк бөрімен байланысты баяндалатын «Бөрте-Чінога» қатысты дүниесіні олар жайылымдық аймаққа көшіп шыққаннан кейін түркі тайпаларынан қабылданған деп қарайды. Дей тұрғанмен мұндай бұғы-маралға қатысты наным-сенімдердің көшпенді түркі халықтары арасында аса көне дәуірлердің өзінде болғанын ескеруге тұра келеді.

Тарихи шығармаларда монғолдардың ата тегі туралы аңызының келесі мазмұны ретінде қарастырылатын Борте-Чіноның оныншы ұрпағы, ал Шыңғыс қағаның он бірінші атасы болған Добу-мергеннің Алан-қоуа (*Alan-gho`a* немесе *Alan qo`a*) атты әйелге үйленгені, Алан-қоуа Добу-мергеннің көзінің тірі кезінде уш бала туғаны, ол өлтірінен кейін ғажап нұрдан тағы бала туғаны айтылатын тұстарына тоқталсақ, кей ғалымдар мұндай дүние көне үйғыр тайпалары арасында тараған аспаннан келген киелі нұрдың бір түп дараққа түсіп, құлдіреттің тылсым құшімен дарактың жүкті болуы, кейін келе осы дарактан өз қағандары туылғаны туралы жоғарыда көрсетілген аңызыбын байланыстырығанды жөн санайды [20, 325–354 бб.]. Мұндай аңыздың түрі Үйғыр қағанаты заманындағы Монғолияны мекен еткен түркі-теле тайпалары арасында тарағана бастаған «киелі нұрдан жаралу» сынды манихеизмдік діни наым-сенім мазмұндарымен сабактас туындауы мүмкін. Егер біз бұл көзқарасты құптар болсақ, екі аңыздың арасындағы айырмашылық ретінде көне түрік аңызындағы киелі нұр бір түп ағашқа түсіп Бөке қаған дүниеге келсе, монғол аңызында жесір қалған Алан Қоуаның құрсағына түсіп Боданчар дүниеге келгенін көреміз.

Солай дегенмен, монғолдардың шығу тегін көрсететін ең байыргы аңыз түрін Рашид-ад-дин хатқа түсірген деудің сәті келеді. Ол жазған аңыз бойынша: Ерте заманда монғол елін көршілері шауып, тұтас бір елден ерлі-зайыпты екі ер мен екі әйел ғана тірі қалады. Олар Эргенекон шатқалына қашып барып, сонда тіршілік етеді. Сол екі еркектің біреуінің аты Қиян, екіншісінің аты Нукуз екен. Кейін олар сонда тіршілік етіп өсіп-өніп екі рұлы елге айналады. Қияннан тараған ұрпактар «Қият» деп аталады¹. Олардан тараған ұрпактары алды-алдына жекелеген руға айналып тек өз аталарының атын атаумен ғана шектеле бастайды. Ұқыт өте келе орманды тау арасындағы қоныстары тарыла бастайды. Сөйтіп олар ақылдаса келе 70 өгіз сойып терісінен алып көрік жасап, отын жинап тауды балқытып орасан көп мөлшерде темір қортады әрі таудан шығатын жол ашып, сол жолмен көшіп шығады [18, 153–154 бб.]².

Көрші елдің қанды қырғынинан қашып құтылып, Эргенекон (*Ergenekon*) тауына барып жасырынып, сонда тұқым-жұрағаты өсіп-өніп, рұлы елге айналуы сөз болған бұл аңыз жоғарыда көрсетілген көне түріктердің ата-тегіне қатысты аңызда көрсетілген көрші елдің шабуылынан аман қалған жалғыз еркектің Гаочаннның солтүстігіндегі тауға қашып барып, сонда касқырдың өлекшінімен косылып, одан тараған ұрпактардың Ашына атты рұлы елге айналғаны туралы аңызben сондай-ақ, Ашына тайпасының темір қорту тарихымен сарындағас келеді. Сол себепті монғолдардың айтулы аңызының түп төркіні көне түркі дәуіріндегі аңыздың монғол дәуіріне жеткен сарқыны ретінде пайымдау соншалық ұшқары пікір саналмайды. Осының өзі «монғол тайпалары» делініп жүрген тайпалардың көне түріктермен арада әріден жалғасын тауып келе жатқан этномәдени, этносаяси тарихи тамырының тым тереңде жатқанын дәлелдеуге дәйек болады.

Жоғарыда көрсетіп өткендей түркі халықтарының шығу тегіне қатысты аңыздар усуњдерден бастау алып бері тотеміне қатысты баяндалады. Дегенмен қытай деректемелеріндегі бері төтеміне қатысты жазба ескерткіштер берген мәліметтер усуңдерден әлде қайда бұрын жасаған тайпалар этнонимін таңбалauа кезінде «цюань (犬 quān)», яғни «ит» деген мағннадағы «犭 (quān)» иероглифі бар иероглифтермен таңбалauа оларды кемсіту мақсатында жазылды дегеннің өзінде мұндай «кемсітүге» тұрткі болған құбылыс олардың рухани өмірінің ерекше мазмұны болған көк бері тотемі болуы ықтимал. «犭 (quān)» иероглифі тіркеліп жазыл-

¹ Аргы тамыры көне түріктерден бастау алатын «Қиян Боржигин» туралы монғолдың «Құпия шежіресінде» Шыңғыс ханының оныншы атасы Бодончар-мұнхаг заманынан бастап, осынау атауды қолдана бастағаны айтылады. Шежіре бойынша болғанда бұл X ғасырдың бастапқы жылдарына тұра келеді. Дегенмен, мұндай жорамалдың соңпалықты дұрыс болуы екіталай.

² Айтулы аңыздың осы тұсында тау балқытып жол ашқан тайпалар арасында қоныраттардың да болғаны айтылады, дегенмен олар Эргенеконнан басқа тайпалардан бұрын шығып кеткен. Бұл аңызды қоныраттардың шығу тарихына қатысты ең байыргы аңыз ретінде қарастыруға болады. Рапид ад дин бұл туралы байлай деп жазған: Несколько других племен претендуют на [участие в] раздевании мехов, но вышеупомянутые племена не признают за ними [этого] и утверждают, что племя кунгират, состоящее из стольских [отдельных] ветвей, подробности о котором приведутся ниже, а равно и то [племя, что] появилось от этих Нукуза и Кияна на Эргунэ-куне, прежде других, без совета и обсуждения, вышли [из ущелья], потоптав ногами очаги других племен. Те племена убеждены, что получившая известность болезнь ног [племени] кунгират обусловлена тем, что оно, не говорившись с другими, вышло[из ущелья] прежде [всех] и бесстрашно попрало ногами их очаги; по этой причине племя кунгират удручено [18, с.154].

ғандар қатарында: «Сюнь-юй (獯鬻 // xūn yù)», «сянь-юнь (猃狁 // xiǎn yǔn)», «шуаньжун (犬戎 // quǎn róng)» және «ди (狄//dí)» деген халықтардың аты кездеседі. Тарихшы ғалымдар оларды түгелдей ғұндардың және басқа көшпенділердің арғы ата-бабасы санайды. Сонымен қытай деректемелеріндегі бөріні тотем еткен ең байырғы көшпенді этнос ретінде ең бірінші дижундар мен ғұндарды (сюньну) атап көрсетудің сәті туседі. Келесі жерде Усуң Құнбиін көк бөрі емізіп өлімнен аман алғы қалады, гаучелер өзінің арғы атасын көк бөрі ретінде баяндалап, көк түріктер өз тегін өлекшін қасқырмен байланыстырады, суэянътолар арасында көк бөрі бейнесі «бөрі басты адам» ретінде елестейді, монгол дәуіріне жеткенде монголдар ғұндар мен көне түркілердің бөрі төтемі мен марал тотемін жинақтай келе өздерінің арғы тегін Бөрте-Чіно (Börte Čino) мен Қоғай Маралдан (Qo'ai Maral), бергі тегін тылсым нұрмен сабактастырады.

ӘДЕБІЕТ

- [1] «Шицзи», 123-цзюан, «Дауань туралы баян» («史记» 卷一二三 «大宛列传»).
- [2] «Ханьшу», 61-цзюань, «Чжан Цяньнің өмірбаяны» («汉书» 卷六十一 «张骞传»).
- [3] Вэй Шоу: «Вэйшу» 103-цзюань «Гаочэ (Гаогуй) баяны» (魏收: «魏书», 卷一百零三, «高车传», 中华书局点校本 第 2307-2313 页).
- [4] Линху Дэфэн: «Чжоушу» 50-цзюань «Туцзюе баянының» (令狐德棻: «周书» 卷 50, «突厥传»). «周书» 卷 50 «突厥传» (中华书局点校本).
- [5] Вэй Чжэн. «Суйшу» 84-цзюань «Туцзюе баяны» (魏徵. «隋书» 中华书局点校本, 1973.).
- [6] Ли Яньшоу, Бэй ши («北史»). «Чжунхуа шуцзюй» баспасы, 1986 ж.
- [7] Дуань Шичэн, Ю ян цза цзу 4-цзюань (段成式: «酉阳杂俎» 卷四).
- [8] Ли Фан. Тайпингуаньцзи, 480-цзюань (李昉: «太平广记», 中华书局, 1986 年).
- [9] Жүй Чуанмин. Көне түріктердің ата-бабалары туралы аныздары. Сиой туралы зерттеу. 1994 ж. № 2 (芮传明: «古突厥先祖传说考» «西域研究» 1994 年第 2 期).
- [10] Оу Янсио. «Синь тан шу», 217-цзюань, «Хуэйту (Хуэйхэ) баяны» («CHIPI» нұсқасы, 6111-6152-66. («新唐书» 卷 217(上, 下) «回鹘传» (上, 下)(中华书局标点本第 6111-6152 页).
- [11] Еженханұлы Б., Ошан Ж. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. IV том. Әулеттік тарихи жылнамалар 2-бөлім. Алматы: «ДАЙК-ПРЕСС». – 2006.
- [12] Ю Цзи. Гаочан ханының құрметіне қойылған ескерткіші. Даоюаньсуэ жазбалары, 24 цзюань, Сыбуңункан нұсқасы (虞集: «道园学古录» 卷 24 «高昌王世勋之碑», 四部从刊本).
- [13] Хуан Цзин. Инячжэн ғұн ескерткіші. Здиньхуа Хуан мырза шығармаларының антологиясы, 24 цзюань, Сыбуңункан нұсқасы, 240 б. (黄潛: «亦輦真公神道碑», «金华黃先生文集» 卷 24, 四部从刊本).
- [14] Шань Сы. Юань дәуіріндегі Ганьсу қатарлы аймақтың атқарушы хатшысы Жунпудың ескерткіші. Чаншаньчжэн тас ескерткіштері, 21 цзюань (瞻思: «常山貞石志» 卷二一, «有元甘肃等处行中书省平章政事荣祿公神道碑»).
- [15] Оуян Сюань. Гаочан Се әулеттінің өмірбаяны. Гүйчжай антологиясы, 11 цзюань, Сыбуңункан нұсқасы, (欧阳玄 : «高昌偰氏家传», «圭斋文集» 卷 11, 四部从刊本).
- [16] Сун Лянь. Юаньши. «Чжунхуа шу цзюй» нұсқасы, 1976. (宋濂: «元史», 中华书局点校本).
- [17] Ошан Ж. Еженханұлы Б. Қазақстан тарихы туралы қытай деректемелері. V том. Әулеттік тарихи жылнамалар 3-бөлім. Алматы: «ДАЙК-ПРЕСС». – 2006.
- [18] Рашид ад-дин. Сборник летописей. Т. 1. Книга первая / Перевод с персидского А. А. Хетагурова, Редакция и примечания проф. А. А. Семенова. М.-Л., 1952.
- [19] Монголдың құпия шежіресі / қытай тіліне аударып түсініктемелерін жазған Юй Дацзюнь. Хәбәй Жәнъминь чубашшы, 2009 («蒙古秘史余大钧 译注 河北人民出版社 2000»).
- [20] Хань Жулин, Түркілер мен монголдардың ата-бабасы туралы аныздар / Цюн лу цзи (Хань Жулин шығармаларының жинағы) (韩儒林: «突厥蒙古祖先传说», 载《穹庐集》, 上海, 1982 年).

REFERENCES

- [1] Sima Qian, «Shiji», 123-juan, «Dawan turaly bayan» (Sima Qian: «Shiji» juan yi er san «Da wan liezhan»).
- [2] Ban Gu, «Hanshu», 61- juan, «Zhang Qianing omirbaiany» («Hanshu» juan liu shi yi «Zhang Qian zhuan»).
- [3] Wei Shou, «Weishu» 103-juan «Gaoche (Gaogui) baiany» (Wei Shou: «Weishu», juan yi bai ling san, «Gaoche zhuan». Zhong hua shu ju dian xiao ben).
- [4] Linghu Defen, «Zhoushu», 50-juan, «Tujue baiany» (Linghu Defen: «Zhou shu» juan 50, «tujue zhuan». – Zhonghua shuju dian jiaoben).
- [5] Wei Zhen, «Suishu» 84-zhuan «Tujue baiany» (Wei Zhen. «Suishu».1973).
- [6] Li Yanshou, Beishi. Zhonghua shujui baspasy, 1986 jyl.
- [7] Duan Shichen, You yan za zu. Juan si.

- [8] Li Fan, «Tai ping guang ji». Zhonghua shujui, 1986 nian.
- [9] Rui Chuanming, «Gu tujue xian zu chuanshuo kao». «Xi yu yanjiu», 1994 nian, die er qi.
- [10] Ou Yangxiu, «Xin Tangshu», 217-juan (shang, xia), «Huiguzhuan», (shang, xia). Zhonghua shuju biaodian ben.
- [11] Ezhenhan B., Oshan Zh., Kazaksan tariky turaly kytai derekteri. IV tom. Aulettik tarihy zhylnamalar, 2-bolim. Almaty: «DAYK-PRESS». – 2006.
- [12] You Ji, «Daoyuan xue gulu», juan 24. «Gaochang wangshi xun zhi bei», si bu cong kan ben.
- [13] Huang Jing, «Yinian zhen shen dao bei». «Jin hua huang xiasheng wen ji» juan 24, si bu cong kan ben.
- [14] Shan Si, «Changshan zhen shi zhi», juan er yi. «You yuan gansu deng chu xing zhong shu sheng ping zhang zhengshi rong lu gong shendao bei».
- [15] Ouyang Xuan, «Gaochang Xieshi jia zhuan. «Guizhai wenji», juan 11. Sibu congkan ben.
- [16] Song Lian, «Yuan shi», Zhonghua shuju dian jiao ben.
- [17] Oshan Zh., Ezhenhanuli B., Kazakstan tarihi turali kitay derektemeleri. V tom. Aulettik tarihy zhylnamalar 3-bolim. Almaty: «DAYK-PRESS». – 2006.
- [18] Rashid ad-din. Sbornik letopisey. T. 1. Kniga pervaya / Perevod s persidskogo A. A. Hetagurova, Redakciya i primechaniya prof. A. A. Semenova. M.-L., – 1952.
- [19] Yu Dajun, Monggu mi shi. Yu Dajun yizhu, Hebei renmin chubanshe, 2000.
- [20] Han Rulin, «Qiong lu ji». Shanghai: – 1982.

ПРЕДАНИЯ В КИТАЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ О ПРОИСХОЖДЕНИИ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН

Ж. Ошан

Аннотация. В статье проведен анализ и приводятся различные сказания, отраженные в разные времена в китайских письменных источниках, относящиеся к происхождению древних племен, населявших евразийские степи. Одно из преданий, написанных в китайских документах, относится к государству Усуней и является основой всем преданиям о происхождении множества тюрко-монгольских племен степей Евразии, тысячелетиями передававшиеся из уст в уста. Различные китайские исторические произведения предлагают следующие сведения о предках древних тюроков, что они являются: обособленным родом и посторонним племенем сюньу, проживавших на юге Сихая; «объединенный народ», населявший земли Пинляня; страна Сого на севере сюньу. Несмотря на содержание предложенных преданий, основной акцент делается на изложение, связанное с серыми волками. В книгах «Шицзи» и «Ханьшу» в предании об Усуне, рассказывается о волчице, вскормившей Кунби, оставленного в бесплодной степи; в книге «Вэйшу» представляет предков племени Гаочэ в виде волка; в книге «Чжоушу» серая волчица является праматерью тюроков. В монгольскую эпоху это предание развивается так: избежав кровопролитной бойни соседней страны, находят спасение в горах Эргенекон (Ergenekon), где они и основались, став потомственным родом. Это же предание о предках древних тюроков выглядит таким образом: единственный мужчина, уцелевший от набега соседней страны, находит убежище в горах на севере от Гаочана и сожительствует с волчицей. Предание о его последующих поколениях – потомственной стране Ачина соответствует истории добычи железной руды племени Ачина. Поэтому остатки былой легенды о предках древних тюроков рассматривалась как основа знаменитого монгольского предания. Предания о происхождении тюрко-монгольских племен не ограничиваются вышеуказанными, так же имеются версии легенд о происхождении от дерева, коровы, священного луча.

Поступила 17.03.2016 г.